

Modernisering eller stagnation?

– reformer i Slesvigs forvaltning og jurisdiktion
1850-1864

af GERRET SCHLABER

Mellemkrigsårene 1850-64 var en periode, hvor den dansk-tyske modsætning blev yderligere skærpet. Det har medført, at både danske og tyske forskere i deres studier ofte har samlet opmærksomheden om netop dette aspekt. Udviklingen på andre områder er derimod blevet forsømt. Man får det indtryk, at der ikke skete mange forandringer i Sønderjylland i disse år.

I denne afhandling, der er en del af forfatterens magisterspeciale, gives en oversigt over hertugdømmet Slesvigs retsvæsen og forvaltning i de sidste år under dansk styre. Forfatteren stiller spørgsmålet: Var disse år præget af stagnation eller modernisering i retsvæsen og administration? Som udtryk for modernisering betragtes omlægning af kompetencer mellem de enkelte forvaltningsområder, oprettelse af nye institutioner, adskillelse mellem administrativ og juridisk myndighed, demokratiske reformer og regulering af distriktsgrænser.

Det politisk-administrative landkort

Den administrative inddeling i Slesvig indtil 1850

Mellem 1850 og 1864 gennemgik den administrative inddeling vigtige ændringer. I århundredernes løb havde lokalforvaltningen i hertugdømmet Slesvig fået en kompliceret og broget karakter. Den største administrative enhed var amterne, som hørte direkte under landsherren (kongen), og hvis omfang var meget forskellige. Helt små amter og amter sammensat af spredte distrikter, som de kendtes i Holsten og Lauenborg, eksisterede dog ikke i Slesvig. Enkelte amter blev betegnet som »landskaber«, således Ejdersted, Stabelholm og desuden Femern. Sidstnævnte ø var hvad angår demografisk struktur, administrative traditioner og geografisk beliggenhed præget af det holstenske naboland. Amterne var inddelt i herreder, i Husum og Løgumkloster amter bar de dog navnet »fogderi«. Østerland-Før og Sild blev ligeledes betegnet som »landskaber«, skønt de hørte under Tønder Amt som almindelige herreder. Desuden fandtes der i Slesvig, bortset

fra enklaverne i Vestslesvig, to birker, der var gamle kongelige lensgodser. Løgumkloster Birk var reelt et fogderi i amtet af samme navn, og Varnæs Birk omfattede kun et sogn i Aabenraa Amt.

Sogne og landsbykommuner udgjorde de nederste trin i forvaltningssystemet. Flækkerne blev i administrativ og juridisk henseende behandlet som almindelige landsbyer. Et ensartet kommuneregulativ var blevet foreslået både i 1846 af provinsialregeringen på Gottorp og i januar 1851 (kort før ophævelsen den 1. februar) af den slesvig-holstenske fællesregerings indenrigsministerium i Kiel, dog kom det ikke til reformer på dette felt før efter 1864.¹ Købstæderne Ekernførde, Flensborg, Frederiksstad, Garding, Haderslev, Husum, Slesvig, Sønderborg, Tønder, Tønning og Aabenraa, desuden Burg på Femern og Ærøskøbing, hørte umiddelbart under landsherren (kongen) og var uafhængige af den stedlige amtsforvaltning.

Ved siden af amter og landskaber fandtes flere forskellige forvaltningseenheder med større eller mindre selvstændighed i forhold til statsadministrationen. Kogene på vestkysten og i lavningerne langs Ejderen og Sorge nød stor selvstændighed, og det gjaldt også de adelige gods- og klosterdistrikter. Mens Dänischwohld, Svans og Første Angelske Godsdistrikt (godserne i Øst-Angel) udgjorde homogene enheder, var Andet Angelske Godsdistrikt (godser i Sundeved, Nord- og Vestslesvig) og Slesvigs Sct. Hans Klosterets ejendomme spredt over store områder. De enkelte godser dannede egne kommuner, og da deres tilliggende ofte lå spredt, var deres administrative landkort et kompliceret kludetæppe. Dette brogede billede blev yderligere forstærket gennem Flensborgs og Sønderborgs kirke- og hospitalejendomme, der ganske vist hørte under de omliggende amter, men alligevel var uafhængige af herrederne.

Disse uoverskuelige forhold kaldte i stigende grad på en omfattende reform.

Kloster- og godsdistrikterne ophæves

I midten af 1800-tallet stod det klart, at der i høj grad var brug for reformer af dette »kludetæppe«. Indtil 1850erne indtog de adelige godsdistrikter en væsentlig plads i Slesvigs administrative inddeling. Straks efter krigens afslutning tog regeringen imidlertid fat på deres ophævelse. Allerede i 1851 blev de Gråstenske Godser udsondret af Andet Angelske distrikt og henlagt under Aabenraa og Sønderborg

amter.² Det var frem for alt det hidtil ret lille Lundtoft Herred, der på grund af denne foranstaltning voksede betydeligt. Blandt andet blev Søgaard, der siden 1850 var ejet af Aabenraa-amtmanden Eugenius Sophus Ernst Heltzen – indlemmet i Lundtoft herred.

Ved patent af 2. marts 1853 blev de Augustenborgske godser indtaget, efter at Hertug Christian August, der måtte give afkald på alle sine krav i helstaten fordi han var blevet anklaget for højforræderi, havde fået en finansiell godtgørelse på 3 mill. rigsbankdaler.³ Ministeriet dannede et nyt Augustenborg Herred i Sønderborg Amt af Augustenborgernes oprindelige ejendom på Als.

Godsdistrikternes definitive skæbne blev fastlagt ved patent af 3. juni 1853, som trådte i kraft den 6. februar 1854. Godserne i det meget spredte Andet Angelske godsdistrikt blev lagt under de omgivende amters og herreders styre. Alt strøgods blev ligeledes indlemmet i herrederne. Første Angelske distrikt blev omdannet til Kappel Herred, Dänischwohld og Svans Godsdistrikter forenedes til Ekernførde Herred.⁴ De gamle godsdistrikter overlevede kun i de adelige gods- ejeres indbyrdes kommunikation i den såkaldte Fortwährende Deputation, som på dette tidspunkt kun havde repræsentativ betydning. Det er påfaldende, at de to nye distrikter blev betegnet som »herreder«, selv om de var sideordnet amterne. Måske skulle de først og fremmest opfattes som retslige enheder, for selve godsforvaltningen oplevede ingen forandringer bortset fra at godserne kom under amtmændenes opsyn.

Det var dog ikke kun godserne, der mistede deres administrative og juridiske særstilling. Ved samme patent indlemmedes også Slesvigs adelige Sct. Hans Klosters spredte ejendomme i de omliggende herreder og amter.⁵ Den største del af disse små enheder – ikke sjældent kun enkelte huse og gårde – fandtes nordøst for Slesvig i forskellige herreder i Angel.

Med den kongelige resolution af 27. september 1853 forsvandt de kirkelige særdistrikter, der ganske vist allerede var underordnet amterne, men nu blev indlemmet i herrederne.⁶ Sct. Jørgens Hospital i Sønderborg ejede forskellige små ejendomme i Sønderborg Amt, Flensborgs to største kirker Sct. Nikolaj og Vor Frue frem for alt i Vis Herred. Helligåndshospitalet i Flensborg havde betydelige ejendomme i flere amter, og dets bykvarterer Nørre og Sønder Sct. Jørgen i Flensborg, der havde karakter af en østlig forstad, forenedes med Flensborg by.

Hertugdømmet Slesvigs administrative inddeling 1854-64

Anm.: Løgumkloster amtets spredte eksklaver kan ikke fremstilles på grund af deres ringe størrelse.

- Købstæder
- △ Flækker og flækkeagtige kommuner

- **AMTER OG LANDSKABER**
- - - - Herreder (i Husum og Løgumkloster amter: fogderier)
- Hertugdømmet Slesvigs grænser

- Ab. Abild fogderi
- Løgk. Løgumkloster birk
- Mb. Munkbrarup herred
- Rav. Ravsted fogderi
- Red. Rødemis fogderi
- Sl. Simonsbjerg fogderi (til Strukstrup herred)
- Str. Svanstrup fogderi
- Sv. Svanstrup fogderi
- Svav. Svavsted fogderi
- Var. Varnæs birk
- LGK. Løgumkloster amt

Til sidst mistede også de oktrojerede koge ved Vesterhavskysten en betydelig del af deres administrative særstilling. Kogene på Nordstrand blev forenet til et nyt distrikt, der svarende til Ekernførde og Kappel Herred fik navnet Nordstrand Herred.⁷ En meget sværere opgave var det at forene syv koge med Bøking Herred. Kogenes indbyggere ville ingenlunde opgive deres selvstændighed og krævede endda at få oprettet et eget herred, der skulle bære navnet »Frederiksherred«.⁸ Regeringen afslog dog kogsejernes forslag og indlemmede dem under Bøking herred. Andre isoleret beliggende koge blev svarende til godsdistrikternes afvikling indlemmet i deres naboherreder. Nyoprettede koge fik herefter ikke længere tildelt den selvstændighed, der hidtil var givet ved dannelse af nye koge. Blandt andet blev den nyinddagede forstrand ved Frederikskog straks indordnet i Højer Herred.⁹

Patenterne af 3. juni 1853 hhv. 6. februar 1854 var den mest gennemgribende og dybtgående foranstaltning, som blev gennemført vedrørende landets administrative inddeling i mellemkrigsårene. Ganske vist lykkedes det ikke at få skabt ensartede distrikter. Man kan dog ikke anklage regeringen for at have manglet reformplaner. Det var tværtimod de lokale områder og befolkningsgrupper, der frygtede at tabe deres forrettigheder, som satte sig imod en mere konsekvent regulering af forvaltningsdistrikterne og hindrede planerne i deres fulde omfang. Dog lykkedes det i hvert fald hvad angår gods-, kloster- og kogsdistrikternes ophævelse for regeringen at nå væsentlige fremskridt henimod en mere moderne kommunalforvaltning.

Regulering af distriktsgrænser

Det var imidlertid ikke kun indenfor de hidtil privilegerede distrikter, at der var behov for ændringer. Også amterne og herrederne, som stort set ikke havde haft særrettigheder, var ofte sammenvævet på sogne- og landsbyniveau. Forvaltningen og retsplejen savnede et overskueligt system, og der var behov for en klarere opdeling distrikterne imellem.

Den første og bortset fra den ovenfor nævnte opløsning af kloster-

Kortet viser den administrative inddeling, som blev resultatet af de betydelige ændringer i årene 1850-1854. Reformerne medførte en kraftig forenkling af det hidtil eksisterende »kludetæppe«, og alligevel fandtes der stadig en del uligheder på grund af enkelte distrikters historisk betingede særstilling.

og godsdistrikterne største regulering af distriktgrænser indtil 1864 blev foretaget allerede i 1850 i Aabenraa Amt. Bolderslev Fogderi, der indtil da hørte under Nørre Rangstrup Herred og dermed Haderslev Amt, blev da indlemmet i Rise Herred. Samtidig kom også Genner til Sønder Rangstrup Herred og blev så forenet med Øster Løgum sogn også på herredsniveau. Det meget heterogene sogn Bjolderup blev forenet under Rise Herred og fik en klar grænse mod Slogs Herred og Tønder Amt. Desuden mistede Slogs Herred landsbyen Lovtrup i Uge sogn til Lundtoft Herred, mens det parcellerede gods Stoltelund i Tinglev sogn til gengæld blev overført fra Lundtoft herred til Slogs herred. Den vigtigste reform i denne sammenhæng var dog, at hele Lundtoft Herred blev overført fra Tønder Amt til Aabenraa Amt. Med denne reform, som blev fastlagt den 17. oktober 1851, fik de to amter klare distriktsgrænser, og de blev nogenlunde lige store.¹⁰

Resten af Hertugdømmets gammeldags forvaltningsstruktur blev dog kun ramt af små og lokalt begrænsede reguleringer. Den 15. april 1854 mistede Treja Herred sin enklave Hyllerup i Hanved sogn, der nu blev en del af Vis Herred¹¹, og den 19. februar 1858 samlede ministeriet hele Adsbøl sogn, som hidtil hørte delvis under Nybøl Herred og dermed Sønderborg Amt, under Lundtoft herred.¹²

To år senere blev alle enklaver i købstæderne Aabenraa og Tønning henlagt under bystyrelsen.¹³ Derimod afviste Haderslev Amtsråd, Haderslev Herreds herredsfoged og de lokale beboere, at forstaden Sønder Otting blev indlemmet i Haderslev købstad.¹⁴

Regeringen viste således en tydelig interesse for at gøre distriktsgrænserne ensartede, men den undgik at træffe gennemgribende foranstaltninger. Lokalbefolkningen forsvarede ivrigt deres indflydelsesområde, og den lokalpatriotiske tradition var stadigvæk stærkere end pragmatismen. Men alligevel lykkedes det at gennemføre effektive moderniseringer, og det komplekse billede af hertugdømmets administrative landkort blev derved stærkt forenklet.

Grænsereguleringer ved Slesvigs ydre grænser

Ikke kun distrikterne indenfor hertugdømmet havde ofte uklare grænser. Det gjaldt også Slesvigs grænser til Holsten og Jylland. Mange sogne og kommuner på begge sider af de to grænser var faktisk delt mellem kongeriget og Slesvig eller mellem Slesvig og Holsten. En reform var derfor tiltrængt.

Allerede i 1851 nedsattes en grænsereguleringskommission i Rendsborg med repræsentanter både fra Danmark og Det tyske Forbund. Skønt forhandlingerne varede flere måneder, nåede de ikke til et resultat. Tyskerne krævede at hele Ejderdalen, landskabet Stabelholm samt Børm Kog og Megger Kog, Kiel fjordens vestskrænt og Femern skulle indlemmes i Det Tyske Forbund. De tyske kommissærer var i modsætning til deres danske kolleger dog ikke bemyndiget til at slutte og undertegne nogen overenskomst, og deres historiske forhåndsviden var ringe.¹⁵

Et kongeligt patent af 16. marts 1853 løste de administrative vanskeligheder på grænsen mellem Slesvig og Holsten. Her fandtes seks slesvigske landsbyer, der siden 1778 hørte under det holstenske Rendsborg amt. Nu blev de alle indlemmet i det slesvigske Hytten amt: Borgsted og Lembek forenedes med deres sognekirke Bynstorp under Hytten Herred, mens Fokbæk, Gl. og Ny Bydelstorp og Nybøl ved Ejderen kom til Hohn Herred. De sidste fire landsbyer forblev i kirkelig henseende dog under Rendsborg Garnisonskirkes menighed.¹⁶

Det var næsten en selvfølge, at denne grænsekorrektion blev kritiseret skarpt af både tyske og danske nationalister. Ti år senere krævede den slesvig-holstensk dominerede stænderforsamling i Itzehoe, at de seks landsbyer nord for Ejderen skulle føres tilbage til Rendsborg Amt.¹⁷ På den anden side ville en gruppe ejderdanskere forhindre, at den gamle danske grænsebastion Rendsborg blev adskilt fra Slesvig – selv om byen altid har været en holstensk købstad.¹⁸

Hvad angår de blandede områder på grænsen mellem Vestslesvig og det sydvestlige Jylland var de centrale myndigheder meget mindre konsekvente. Ganske vist dukkede der i 1856 et bemærkelsesværdigt forslag op. Formålet var en forenkling: De spredte slesvigske ejendomme i sogne der i øvrigt var kongerigske skulle lægges under Kongeriget mens omvendt spredt kongerigsk gods i slesvigske dominerede sogne skulle lægges under Slesvig, således at de berørte sogne kom til at danne ensartede helheder. De kongerigske enklaver i Vestslesvig skulle forblive under kongeriget, idet også deres slesvigske dele blev lagt under kongerigsk administration.¹⁹ Hvert enkelt sogn skulle altså fremover være enten helt slesvigske eller helt kongerigske. Alle kommunale anliggender såsom juridiske, politi-, kirke-, skole- og fattigsager, desuden vej- og brosager og erhvervsopsyn skulle behandles samlet for hvert enkelt sogn. Centrale anliggender som vandafledning skulle behandles på amtsniveau.

Det er påfaldende, at regeringen var konsekvent med reformforsøg i de holstenske grænseområder, mens der næsten ingen forandring blev gennemført ved de blandede slesvigske-jyske kommuner. Man kan formode, at ændringerne mod syd blev gennemført som en del af »Ejderprogrammet« – Slesvig skulle have en klar og umisforståelig grænse mod Holsten og dermed Tyskland – mens der ikke lagdes tilsvarende vægt på de administrative forskelle mellem Hertugdømmet og Kongeriget; de to dele af Jylland blev jo alligevel betragtet som en enhed.

Administrationen

Amtmandsembedet

Amtmændenes stilling gennemgik nogle betydningsfulde ændringer i mellemkrigsårene. Hidtil havde amtmanden i administrativ og juridisk henseende været landsherrens repræsentant i landdistrikterne. Ved patent af 16. september 1850 blev amtmandens myndighed også udstrakt til købstæderne, og den 14. oktober 1852 kom også gods- og kogsdistrikterne under deres opsyn. Der var i alt ni amtmænd i hele hertugdømmet. En af dem var Flensborgs overborgmester, der nu bar titlen »overpræsident« og som sådan udøvede en amtmands funktioner i byen. Slesvigs største by var således den eneste by, som ikke kom under den stedlige amtmands myndighed, byen fik dermed en privilegeret status som »amtsfri«. Flækken Kappel og købstaden Ekernførde blev henlagt under Gottorp-amtmanden.²⁰

Amtmændenes opgaver var mangfoldige. Da den slesvig-holstenske provinsialregering endelig blev opløst i 1852, overdrog Ministeriet for Slesvig dem ved patent af 21. november samme år en stor del af de opgaver, som hidtil havde ligget under provinsialregeringen.²¹ Det drejede sig især om økonomiske spørgsmål; amtmanden udstedte herefter koncessioner, f.eks. til håndværk, og det var ligeså ham der igen kunne kassere dem. Men også amtmandens oprindelige arbejdsområde blev udvidet. Den 23. december 1859 overlod regeringen amtmændene at kontrollere gendarmeriets drift.²²

Til gengæld mistede amtmændene næsten hele den virksomhed som dommere, som de havde haft hidtil. Alle retsstridigheder skulle tidligere først indbringes for amtmanden, der fungerede som forligsmægler. I en del mindre sager, gældssager, sager angående tjenestefolk, injuriesager, vej- og håndværkersager, aftægts- og fattigvæsens-

sager, dømte amtmanden som endelig instans. I 1850 blev amtmandens jurisdiktion i disse sager overdraget herredsfogederne, og amtmanden beholdt kun forligsmæglingen. Ganske vist var herredsfogederne fortsat underordnet amtmanden, og amtmændene skulle kontrollere justitsembedernes sporteljournaler, men civil- og kriminalprocesserne var nu udelukkende herredsfogedernes opgaver. Amtmanden fungerede herefter kun som forligsinstitution i civilsager; hvis han ikke kunne nå en løsning, måtte han overdrage sagen til vedkommende tingret.²³ Dette var et skridt i retning af en opdeling mellem administrativ og juridisk myndighed. Ganske vist var statsmagtens deling endnu ikke ført helt igennem, men disse reformer i mellemkrigsårene markerede dog store fremskridt i Slesvigs administration.

Den underordnede kommunalforvaltning

Købstædernes forvaltning var meget selvstændig, og den varierede stærkt fra by til by. Dens grundlag var købstadsrettigheder fra middelalderen og senere forordninger udstedt af kongerne og de gottorpske hertuger. På grund af disse uoverskuelige tilstande syntes det nødvendigt at der blev skabt et ensartet reglement. Allerede i 1846 udarbejdede provinsialregeringen forslag til ny regler for kommunistyret, men det førte ikke til lovgivning før krigens udbrud.²⁴ Slesvigholstenernes provisoriske regering genoptog initiativet og udarbejdede et lovudkast, der inddrog alle slags kommuner. Men da Statholderskabet den 6. januar 1851 ville forelægge udkastet for den fælles stænderforsamling, var den jo uden indflydelse på begivenhederne i Slesvig og blev i øvrigt ophævet allerede 1. februar. Nu var det den danske regering som havde overtaget styret, og den nåede ikke at genoptage initiativet i de følgende år. På dette område forblev forholdene i Slesvig derfor gennem 1850'erne mere uændrede og utidsvarende end i Holsten.²⁵

Også for landdistrikterne gjaldt, at der ikke rådede ensartede forhold i administrationen. Enkelte landskaber bevarede de nedarvede forrettigheder og oplevede ikke nogen reformer i mellemkrigsårene. Den enestående forvaltning i Ejdersted, der på den ene side gav omfattende medbestemmelse til halvøens bønder, og på den anden side rummede sammenblanding af juridiske og administrative myndigheder, blev endda stadfæstet i 1853.²⁶ Regeringen turde åbenbart ikke

røre privilegierne, fordi den vidste, at lokalbefolkningen ville forsvare dem med alle midler.

Forskelle og uoverskuelige forhold kendtes også mellem embedsmænd inden for samme gruppe. Ikke engang amtsforvalterne, hvis hovedopgave var de finansielle anliggender, var ligestillede i alle amter. I Munkbrarup Herred i Flensborg Amt fungerede herredsfogden således stadigvæk som amtsforvalter, på Sild var det landfogden (d.v.s. herredsfogden), og i Tønder Amts marskherreder var det endda tingskriveren, der udførte en amtsforvalters opgaver.²⁷ I 1860 tog Laurids Skau, der som amtsforvalter i Haderslev Amt var en god kender af de administrative forhold, initiativ til at afskaffe embedet som husfoged, idet denne embedsmands opgaver – bl.a. vejvæsen og bygningsinspektion – i de fleste tilfælde allerede blev udført af andre embedsmænd. Selv om den Slesvigske Stænderforsamling bifaldt Skaus forslag, nåede det dog ikke at blive realiseret før 1864.²⁸

Haderslev Amtsråd

Den kommunale forvaltning blev altså ikke genstand for centrale reformer. Alligevel skete der vigtige forandringer i enkelte amter, og det kunne ikke undgå at påvirke forholdene i hele hertugdømmet. En af de vigtigste og mest konsekvente fornyelser var uden tvivl oprettelsen af et amtsråd i Haderslev Amt.

Efter at Kong Christian 8. i 1841 havde anordnet, at der skulle indføres amtsråd i Kongeriget, varede det helt indtil 1850'erne, før regeringen tog skridt til at indrette institutioner med en tilsvarende demokratisk karakter i Slesvig. Her undlod regeringen også at indføre amtsrådene efter en almen lov gældende for hele området.²⁹ Regeringen frygtede, at nye forsamlinger i distrikter med tysksindet flertal kunne misbruges som agitationsforum af den slesvig-holstenske opposition, således som det var sket i Stænderforsamlingen.

Denne frygt for, hvad nye demokratiske organer kunne bevirke i følsomme områder afsløres klart i en af ministeriets forestillingsprotokoller, hvor det den 10. juni 1858 hedder: »... maatte samtlige disse Bestræbelser med Oprørets Udbrud gaae i staae og fremdeles forblive hvilende, saalænge der ikke i en ny Generations befæstede Kjærlighed til Fædrelandet kan hæves en fuldkommen Garanti for, at en Organisation af communale Repræsentationer ikke paa noget Sted i Her-

William Walker Stockfleth (1802-1885). Som amtmand i Haderslev amt 1850-64 var han den første slesvigske amtmand, der fik oprettet et amtsråd. Foto i Dansk Centralbibliotek for Syd-slesvig.

tugdømmet vil blive benyttet som et Middel til at støtte og styrke et statsopløsende Partis Bestræbelser.«³⁰

Ud fra denne tankegang var det kun naturligt, at regeringen valgte det overvejende dansksindede Haderslev Amt som første region i hertugdømmet, hvor man turde indføre mere demokratiske strukturer. Alligevel varede det indtil 1858, før det første Haderslev Amtsråd kunne begynde arbejdet. Åbenbart lå skylden for denne forsinkelse ikke hos regeringen. Allerede den 18. september 1855 beklagede Ministeriet for Slesvig sig til amtmand William Walker von Stockfleth i Haderslev over, at der aldrig var kommet nogen reaktioner på den bekendtgørelse af 25. april 1854, hvor der var givet et grundlag for amtsrådets oprettelse.³¹ Den Slesvigske Stænderforsamling blev ikke involveret i beslutningsprocessen, fordi den allerede i 1846 i anledning af den dengang foreslåede kommunalordning havde stemt for

en grad af medbestemmelse, der svarede til den nu gyldige, og fordi regeringen ikke ønskede, at forsamlingen skulle få for megen indflydelse på kommunale anliggender.³²

Den 24. juni 1858 udkom Regulativet for en Communalrepræsentation for Haderslev Amt udsendt af Slesvigske Ministerium og underskrevet af minister Wolfhagen.³³ Amtmanden skulle være formand for amtsrådet, og de otte delegerede skulle vælges af amtets befolkning. Valgret havde alle mænd med uplettet rygte, der mindst var 30 år gamle, som havde boet i helstaten i 10 år og 2 år i amtet og dér i mindst 2 år ikke havde stået i et privat tjenesteforhold uden at have et eget ildsted. Vælgeren skulle have fri rådighed over sin formue, men ellers var der ingen census. Det var en mere liberal og omfattende valgret end til stænderforsamlingen, dog var der reelt kun tale om indirekte valgret. I første omgang valgtes ved åbent og offentligt valg en mand i hvert sogn. Stedfortræder blev den der havde fået næsthøjeste stemmetal. Disse valgmænd valgt af sognene mødtes så i Haderslev for at vælge de otte medlemmer af amtsrådet og deres fire supplementanter.

Dette første amtsrådsvalg blev en stor succes for nogle af de bedst kendte politikere i amtet: Det gjaldt frem for alt møller Hans Andersen Krüger, Bevtoft, der samtidig var medlem af Rigsrådet og den Slesvigske Stænderforsamling, og gårdejer Nis Lorenzen, Lilholt, der havde været med allerede i den første stænderforsamling fra 1835. Ifølge Dannevirke, der sammen med Ribe Avis var Amtsrådets meddelelsesblad, var Lorenzen ikke kandidat i første omgang, »men da Nis Lorenzen igaar Formiddag viste sig i sin Funktion som Valgmand og Medhjælper ved Stemmeoptællingen, saa følte alle, at han, der har været saa tro imod sig selv og sin Fortid, mindst burde udelukkes fra Æresposten, og stiltiende uden forudgaaet Aftale slettede de et andet Navn og satte hans paa Listen.«³⁴ Det syntes altså åbenbart vigtigere at få de rigtige personer valgt end at garantere den størst mulige grad af demokratisk medbestemmelse. Den garvede parlamentariker Lorenzen, der havde været med lige fra begyndelsen, måtte dog opgive efter knap to år, fordi hans helbred ikke længere var stabilt. Hans efterfølger blev den første suppleant, møller Utzon fra Dalby ved Kolding.

Amtsrådet, der skulle mødes mindst fire gange om året, havde til opgave at afgøre næsten alle kommunale spørgsmål, der vedrørte mere end et sogn. I modsætning til Stænderforsamlingen for hele her-

Nis Lorenzen fra Lilholt i Halk sogn (1794-1860). Allerede i 1834 blev Lorenzen valgt til stænderforsamlingen, hvor han blev et meget aktivt medlem. Ved valget til det første amtsråd i Haderslev i 1858 var han en af de mest kendte mænd, som indtrådte i den nye forsamling. Stik i Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

tugdømmet kunne Amtsrådet råde selvstændigt over de amtskommunale finanser.³⁵ Amtsforvalterne skulle aflægge regnskab over for amtsrådet; det betød, at der var indført en legislativ myndighed, som førte kontrol med et eksekutivt embede. Desuden var det nu ikke længere muligt for amtmanden at træffe afgørelser uden at spørge Amtsrådet; på den anden side skulle han overvåge, at forsamlingens beslutninger ikke stred mod gældende retsforhold.

Det første store projekt, der blev udført under Amtsrådets styre, var bygningen af sygehuset for amtets vestlige del i Gram i 1860.³⁶

Haderslev Amtsråd var den første moderne kommunalrepræsentation som blev indført i hertugdømmerne. Ganske vist var en stor del af befolkningen stadigvæk udelukket fra at vælge, dog var valgretten set efter datidens målestok ret udstrakt. Reformens vigtigste resultat var dog, at de udøvende myndigheder, også amtmanden, nu var afhængige af det valgte amtsråd. Haderslev Amtsråd etablerede sig

hurtigt. Fra 18. september 1858 til 3. februar 1864 mødtes amtsrådet 32 gange. Desuden fremgår af protokollerne, at der kun sjældent blev antaget særlige mindretalsvota, som det næsten var en selvfølge i Stænderhuset. Indførelsen af Haderslev Amtsråd var uden tvivl en af de vigtigste reformer i Slesvigs administrative struktur i mellemkrigs-årene.

Herredsrådene i Aabenraa Amt

Da amtsrådet var indført i Haderslev Amt foreslog amtmanden for Aabenraa, Sønderborg og Nordborg amter, Eugenius Heltzen, at der også skulle oprettes et amtsråd i disse distrikter.³⁷ I modsætning til det stort set ensartede Haderslev Amt var der dog her store hindringer at overvinde på grund af den forskelligartede forvaltningsstruktur i de tre amter. Da det stod klart, at befolkningen aldrig ville akceptere oprettelsen af et fælles amtsråd, fandt regeringen en enestående løsning. Ministeriet afviste et forslag fra Sønderborg, at man skridt for skridt skulle oprette amtsråd i de enkelte amter.³⁸ Man foretrak en fælles løsning for alle tre amter. Alle de berørte myndigheder i de tre amter blev involveret i udarbejdelsen. Censusspørgsmålet viser tydeligt, hvor mange forskellige anskuelser der fandtes i området. Mens Augustenborgs herredsfoged ønskede, at valgretten skulle udstrækkes til så mange som muligt, beklagede amtsforvalteren i Nordborg, at der var alt for mange valgberettigede der ikke betalte til repartitionsfonden.³⁹

Resultatet blev den 21. maj 1861 forordningen om herredsråd, en kommunalrepræsentation i Aabenraa, Sønderborg og Nordborg amter. Valgretten var mere liberal end i Haderslev Amt. Hvert sogn valgte et medlem af herredsrådet direkte (to i de største sogne), valgretsaldern var 25 år, ellers var reglerne som for Haderslev amtsråd. I Aabenraa Amt blev der dannet et råd for Rise og Sønder Rangstrup Herreder samt Varnæs Birk med i alt 11 valgte medlemmer, Lundtoft Herred fik et råd med 7 (deriblandt en repræsentant for de store godsejere). I Sønderborg Amt havde rådet for Augustenborg og Sønder Herreder 11 medlemmer (ligeledes en repræsentant for godsejerne), mens det nye Nybøl Herredsråd omfattede 7 delegerede. Nordborg Amts Nørre og Egen Herreders råd havde ligeledes 7 medlemmer, landskabet Ærø hvis integration havde været det største problem under herredsrådernes forberedelse, fik et kommunalråd for landdistrik-

Eugenius Sophus Ernst Heltzen (1818-1898), amtmand over Aabenraa, Sønderborg og Norborg amter fra 1850 til 1864. Det lykkedes ham ikke at få oprettet et amtsråd, men under hans styre blev dog indrettet herredsråd, en af de meget bemærkelsesværdige fornyelser i mellemkrigsårene. Foto i Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

terne med 6 medlemmer. Regeringen udnævnte dog formændene, og det var i alle tilfælde herredsfogderne.

Herredsrådernes opgaver svarede til amtsrådets i Haderslev Amt, men de enkelte medlemmer kunne få væsentlig større indflydelse og forfølge deres særinteresser. Blandt andet stillede birkefogden J. J. Juhler i Rise og Sønder Rangstrup Herredsråd som sin første embedshandling i rådet andragende om, at Varnæs Birk skulle skilles ud og lægges til Lundtoft Herredsråd, hvilket selvfølgelig blev afvist.⁴⁰

Et mere heldigt initiativ, som var udtryk for en stærk lokal patriotisme, kom fra Rinkenæsboerne den 29. oktober 1863, da de udtalte at de med alle ikke forbudte midler ville bekæmpe oprettelsen af et fælles Aabenraa Amtsråd; denne holdning var åbenbart almindelig udbredt i Lundtoft Herred.⁴¹ Ganske vist genoptog Heltzen forsøget på at få oprettet et fælles amtsråd, men krigen i 1864 hindrede sagens videre gang.

Med både Haderslev Amtsråd og herredsrådene blev der skabt institutioner, som fortsatte også under preussisk styre, de sidstnævnte endda indtil 1891, selv om der i 1871 blev oprettet kreds dage. De markerer det måske mest påfaldende eksempel på et kompromis mellem ministeriets forsøg på at modernisere kommunalforvaltningen i Slesvig på den ene side, og på den anden side lokalbefolkningens ønske om at bevare gamle særforhold og forrettigheder. I Aabenraa-Sønderborg-området medførte lokalbefolkningens udholdenhed og uvilje mod oprettelsen af en fælles kommunalrepræsentation, at herredsrepræsentanterne (og dermed også vælgerne) i disse områder fik større indflydelse på beslutningerne end befolkningen i Haderslev-området. På den anden side indebar ordningen i Aabenraa-Sønderborg-området, at herredsfogederne dér som følge af deres formandskab for herredsrådene også skulle deltage i forvaltningsopgaver og ikke kunne begrænse sig til rets- og politiopgaverne. Den vigtige opdeling mellem udøvende og dømmende funktioner, som ellers var et vigtigt led i tidens reformer, kom således ikke så stærkt frem her.

Det skal nævnes at både Stockfleth og Heltzen alvorligt planlagde at oprette sogneråd i deres amter, således som det var sket i Danmark i 1841, og som det var forudset i de to udkast til en ny kommunelov for Slesvig fra 1846 og 1851.⁴² Men forordningen om Slesvigs forfatning fra 1854 gav ikke grundlag for det, og efter alt at dømme ønskede regeringen heller ikke at indrømme for mange nye særrettigheder til amterne i den nordligste del af hertugdømmet.⁴³ Den underordnede lokalforvaltning oplevede derfor næsten ingen modernisering i mellemkrigsårene.

Jurisdiktionen

Appellationsretten i Flensborg

Det var ikke kun i administrationen der var behov for reformer; også retsforholdene i Sønderjylland var uoverskuelige. I størstedelen gjaldt

stadig Jyske Lov fra 1241. Landskaberne Ejdersted, Nordstrand (og nogle koge i Nordfrisland) og Femern havde specielle retsordninger. Forholdene i købstæderne var som nævnt ret forskellige, og Tønder og Burg på Femern havde endda lybsk byret. Særrettighederne var udtryk for en vis selvstændighed, og derfor var det ikke let at gennemføre reformer, som udjævnede forskellene.

En betydningsfuld reform blev dog gennemført for de højere instanser. Fra 5. maj 1852 blev alle domstole i Hertugdømmet Slesvig underordnet Den Kongelige Appellationsret, der blev indrettet i de nyrenoverede regeringsbygninger på Holm i Flensborg. Den hidtidige fælles overinstans, Overappellationsretten i Kiel, som siden 1834 havde været fælles overinstans for alle tre hertugdømmer, var nu udelukkende gældende for Holsten og Lauenborg. Desuden skulle den nye ret i Flensborg overtage opgaverne fra de hidtidige melleminstanser i Slesvig, de såkaldte landsdikasterier (Overretten, Overkriminalretten, Overkonsistoriet, Landretten, Landoverkonsistoriet), der allerede var blevet afskaffet den 29. juli 1850 og forløbigt erstattet med en justitskommission. Bortset fra enkelte gamle melleminstanser, der fik lov at bestå i Ejdersted og fire herreder i Tønder Amt, var der herefter kun to instanser i Hertugdømmet. Denne begrænsning af instanserne fra tre til to var sket mod stænderforsamlingens ønske om at bevare tredelingen.⁴⁴

Retens første præsident var den kendte jurist Christian L. E. von Stemmann, der før og efter 1864 udgav vigtige retshistoriske afhandlinger.⁴⁵ Han og de otte retsmedlemmer – deriblandt de to superintendenter – blev udnævnt af kongen. Oversagfører Schmidt von Leda, der havde været en af retsreformens forkæmpere, hørte dog ikke til dommerkollegiet. Han var udelukkende statens anklager og forsvarer i sager der umiddelbart vedrørte statens interesser.

Appellationsretten var appel- og højeste instans i alle civiljustitssager og i mindre kriminalanliggender. Med hensyn til grovere kriminalsager og i centrale anliggender, f.eks. sager som involverede regeringen, var den eneste juridiske institution. En anden vigtig opgave var prøvelsen af de juridiske kandidater der ønskede stilling eller koncession til at virke i Hertugdømmet Slesvig. Ved denne eksamen skulle de bevise, at de havde kendskab til de slesvigske lovforhold, og at de beherskede både tysk og dansk.⁴⁶

Den kongelige Appellationsret for Hertugdømmet Slesvig var for sin tid en moderne institution. Beslutningerne blev truffet af et kol-

Den kongelige Appellationsret for Hertugdømmet Slesvig fik til huse bag den smukke volutsmykkede gavl på Holm i Flensborg. Næsten alle centrale myndigheder for hertugdømmet Slesvig incl. Stænderforsamlingen samledes på denne adresse. Efter 1883 fungerede bygningerne som byens rådhus, indtil komplekset i 1964 måtte vige for et stormagasin. Foto fra 1950'erne i Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

legium af fagfolk, og dommerne var i deres afgørelser uafhængige af statslige myndigheder. Desuden mistede adel og gejstlighed deres hidtidige særretter (Landretten og Overkonsistoriet), således at alle borgere nu var ligestillet ved appellationsretten. På den anden side var det blevet vanskeligere at appellere, fordi der ikke længere eksisterede en melleminstans. Derfor foreslog dommerne i 1855 at der skulle genoprettes en melleminstans under appellationsretten.⁴⁷

Underretterne i købstæderne

Mens der ved den højeste instans var en nøje adskillelse mellem administrativ og retslig myndighed, var retsplejen i kommunerne fortsat præget af en tæt forbindelse med administrationen. I købstæderne var det stadigvæk magistraterne, der dannede underretterne. I Flensborg eksisterede desuden to specielle retter, nemlig politiretten og kæmnerretten, og her kom dommeren også fra magistraten og byforvaltningen. Den særlige byfoged havde ikke længere en funktion som retsformand. I Haderslev og Aabenraa bar borg- og politimesteren også titel af byfoged. Der fandtes kun én kommune, der havde en separat retsformand, nemlig flækken Kappel. Dens flækkfoged var både retspræsident, dommer og retsbetjent. Forsøget på at oprette et »justitskammer« for alle købstæder i Flensborg i 1860 fik kun karakter af et provisorium.⁴⁸ Kort sagt var der stadig brug for reformer af byernes retsvæsen.

Herredsfogderierne som underinstanser

Også i landdistrikterne var retsforholdene i tiden frem til omkring 1850 præget af store forskelle. Landskaberne havde som nævnt deres helt særlige forhold. I amterne var herredstingene med herredsfogderne som formænd fra gammel tid den lokale retsinstans. De adelige godser sorterede dog ikke under herredstingene. For godserne herskede en selvstændig patrimonialjurisdiktion. Ganske vist var den i 1805 blevet lidt indskrænket, idet godsherrerne fremover var forpligtet til at indstille en faguddannet kandidat til dommerembedet (og dommeren blev herefter udnævnt af kongen og kunne ikke afskediges af godsejeren). Men de selvstændige retsinstanser for godserne betød dog, at godsundersåtterne også herefter var afhængige af gods-

herskabet. Dette havde på den anden side eget værneting i den fælles landret.

Disse forhold blev genstand for afgørende reformer i mellemkrigs-årene. Da overdikasterierne blev afskaffet i 1850, forsvandt også adelens særlige landret. Den førnævnte reform af 3. juni 1853 hhv. 6. februar 1854 vedr. godsernes administrative tilhørsforhold ophævede også godsernes patrimonialjurisdiktion. Skønt den bestående ordning havde været forbundet med mange omkostninger for godsejerne, ønskede godsherrerne ikke frivilligt at give afkald på denne forrettighed. I Stænderforsamlingen tilsluttede et flertal sig et andragende fra baron von Hobe-Gelting om at revidere beslutningen. Men da var det allerede for sent. Alle godser blev indlemmet i de omliggende herreder, og herredsfogderne blev dermed også politi- og retsformænd i godsområderne. I summariske sager (d.v.s. rutinesager, sager uden karakter af retsstrid) var herredsfogden og tingskriveren alene-dommer. Hvis der krævedes en forhandling, blev underretten suppleret med to sandemænd.⁴⁹

I princippet skulle omkostningerne efter nyordningen tilfalde staten, men den konkrete fordeling kunne give anledning til retsstridigheder. Således klagede greven af Reventlow-Sandbjerg i 1860 over, at han ikke længere ville betale justits- og politiomkostningerne for sine i Nybøl, Lundtoft og Rise Herreder beliggende ejendomme. Som statens repræsentant afviste amtmanden at betale under henvisning til en meddelelse fra ministeriet. Både en speciel underret bestående af de tre herredsfogder og – efter oversagførerens appel – den Kongelige Appellationsret – tog grevens klage til følge.⁵⁰ Staten blev dermed erklæret ansvarlig for omkostningerne. Denne proces viser at retterne i vid udstrækning var uafhængige af regeringen.

Ophævelsen af den selvstændige særjurisdiktion kom også til at ramme kogene. Også de oktrojerede koge mistede deres selvstændige jurisdiktion ved patentet af 3. juni 1853. Appellationsretten anbefalede dog at bevare de to gamle tingretter på øen Nordstrand, og de fik faktisk lov til foreløbigt at arbejde videre.⁵¹ Men deres formand blev nu kongeligt udnævnt som alle andre herredsfogder.

Det var dog ikke kun afskaffelsen af gamle privilegier, der bragte fremskridt. Det gjaldt også opdelingen mellem administrative og retslige myndigheder, som nu blev udbygget. Allerede i 1850 overtog herredsfogderne som nævnt jurisdiktionen i politi- og kriminalsager, der hidtil havde hørt til amtmandens virksomhed.⁵² Det var

dog en beslutning, som ikke uden videre kunne gennemføres overalt i Slesvig; i Haderslev Amt skete det først med resolutionen af 2. maj 1853, dagen efter også i Tønder Amt, hvis to marskherreder rigtignok bevarede en særstilling. I Bøking og Viding Herreder samt deres indlemmede koge ydede beboerne modstand mod gennemgribende reformer; dog lykkedes det at få gjort herredsfogderne til formænd i tingretterne. På Ejdersted fik landskabsretten af 1572 lov at bestå; som nævnt ovenfor bekræftede regeringen endda privilegierne i 1853.

For underretterne gik udviklingen således i retning af en stadig større uafhængighed af forvaltningen, og den store reform af 3. juni 1853 betød afskaffelse af de fleste særprivilegier. Alligevel er det dog tydeligt, at regeringen ikke vovede at gennemføre gennemgribende reformer, når det stred mod tilkendegivelser fra befolkningen.

En forsigtig modernisering

På de foregående sider er det påvist, at årene mellem 1850 og 1864 blev kendetegnet af vigtige reformer inden for administration, kommunalforvaltning og jurisdiktion i Slesvig: Helhedsbilledet viser dog forskellige udviklinger. De skiftende regeringer og især ministrene for Slesvig var rede til at gennemføre en nødvendig modernisering, men på den anden side viste de dog en betydelig grad af forsigtighed. Det lykkedes at få afskaffet godsherrernes vigtigste privilegier, men på andre områder turde man ikke angribe hævdivundne forrettigheder. Den lokale elite forsvarede sine særrettigheder med stor udholdenhed, også selv om det måtte stå klart, at en reform var påtrængende nødvendig.

En nøglerolle spillede de nationale forhold: Det gjaldt både for stænderforsamlingen, som var domineret af de slesvig-holstenske sindede, og den danske regering i København, at deres beslutninger blev truffet med hensyntagen til mulige nationalpolitiske konsekvenser. Her er Haderslev Amtsråd det tydeligste eksempel: kun i dette klart danskorienterede område vovede man at lancere det nye amtsråd som nyt demokratisk forum. Nationalismen var således demokratiseringens værste fjende.

Alligevel lykkedes det at opnå gode fremskridt hvad angår magtens deling og sikring af en jurisdiktion uafhængig af den udøvende magt. Ligestillingen af alle borgere for retten kom ligeledes et godt

skridt fremad, især når man sammenligner med udviklingen i Holsten og Preussen.

Som konklusion må således gælde, at administrationen og retsplejen i Slesvig oplevede en følelig modernisering i mellemkrigsårene. Men denne modernisering blev samtidig præget af forsigtighed og inkonsekvens. Begivenhederne i 1864 forhindrede at udviklingen kunne bringes til afslutning. Den videre udvikling blev lagt i hænderne på den nye preussiske administration.

Note:

Nærværende artikel er en forkortet og revideret udgave af forfatterens magisterspeciale »Verwaltungsreformen in Schleswig und Holstein 1851 bis 1863/64«. Schriftliche Hausarbeit zur Erlangung des Grades eines Magister Artium (M.A.) der philosophischen Fakultät der Christian Albrechts-Universität zu Kiel (1997), især s. 7-46.

Se også forfatterens artikel vedr. samme emne i Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte bd. 124, 1999.

HENVISNINGER

- Entwurf einer Landgemeindeordnung für das Herzogthum Schleswig, København 1846. Entwurf einer Städteordnung für das Herzogthum Schleswig, København 1846. Desuden Georg Baare-Schmidt. Der Entwurf zu einem Gemeinde-Gesetz für die Herzogthümer Schleswig und Holstein aus dem Jahre 1851. Husum 1980 s. 75.
- Chron. Smlg. 1851 nr. 24 s. 43-44.
- Chron. Smlg. 1853 nr. 30 s. 32-33.
- Chron. Smlg. 1853 nr. 75 s. 134-135. – Chron Smlg. 1854 nr. 24 s. 96-97.
- Chron. Smlg. 1853 nr. 87 s. 157.
- Chron. Smlg. 1853 nr. 125 s. 245. LAS Abt. 50c nr. 1254.
- Chron Smlg. 1854 nr. 24 s. 96.
- LAS Abt. 50c nr. 1408.
- RAK Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig, Rekvirerede akter (ex 79,2), nr. XVII-317.
- Ludwig Andresen: Von der schleswigschen Amtsverwaltung zur preußischen Kreisverwaltung in Tondern, Breslau/Wrocjaw 1931 s. 198. – Vedr. landsbyen Lovtrup: RAK Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig (ex. 79,3), II. Dept. A nr. 173.
- Chron. Smlg. 1854 nr. 42 s. 142.
- Chron. Smlg. 1858 nr. 18 s. 43.
- Chron. Smlg. 1860 nr. 145 s. 413. – Chron. Smlg. 1860 nr. 132 s. 385.
- RAK Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig, Rekvirerede akter (ex. 79,2), nr. X-246.
- Beretning om Grændseregulerings-Commissionens Forhandlinger i Rendsborg 1851, fra de danske Grændseregulerings-Commissairer [F. L. A. Haller von Baggesen, C. E. J. von Bülow og H. M. Velschow], København 1852.
- Johannes von Schröder: Topographie des Herzogthums Schleswig, Oldenburg (Holsten) 1853 s. 87-88. Gl. og Ny Bydelstorp, Fokbæk og Nybøl havde oprindeligt hørt til Kampen

- sogn, som Kong Christian V opløste i 1691, da fæstningen i Rendsborg blev udbygget. Mens sognets øvrige dele fik en ny kirke i Hohn, kom disse landsbyer til den nye Rendsborg Garnisonskirkes (Kristuskirkens) menighed.
17. LAS Abt. 56 nr. 430.
 18. I Dannevirke 14, 1851 nr. 54 kaldes Rendsborg »den sydligste danske Kjøbstad«.
 19. Entwurf eines Gesetzes betreffend eine Veränderung in der Gesetzgebung und Verwaltung der gemischten Distrikte südlich der Königsau. København [uden år, sandsynligvis 1856] s. 3.
 20. Kongelig Dansk Hof- og Statscalender. Statshaandbog for det danske Monarchie. København 1860 sp. 504-505.
 21. Chron. Smlg. 1852 nr. 135 s. 153.
 22. Chron. Smlg. 1859 nr. 177 s. 377.
 23. I enkelte tilfælde måtte appellationsretten bekræfte, at det kun var herredsfogderne, der var tingretternes formænd, bl.a. i amterne Gottorp (1853) og Tønder (1856). Se Chron. Smlg. 1853 nr. 27 s. 25 og 1856 nr. 55 s. 114.
 24. Entwurf einer Landgemeindeordnung 1846 s. 13-16. Baare-Schmidt s. 78f.
 25. Gerret Schlaber: Verwaltungsreformen in Schleswig und Holstein 1851 bis 1863/64, Kiel 1997 s. 64f (Magisterarbejdet). Omend de administrative forhold i Holsten var mere gammeldags end i Slesvig, lykkedes det dog at skabe en ny købstadsordning syd for Ejderen i 1854.
 26. Chron. Smlg. 1853 s. 544.
 27. Schröder: Topographie des Herzogthums Schleswig s. LXV.
 28. Tidende for Forhandlingerne ved Proviñsial-Stænderforsamlingen for Hertugdømmet Slesvig 1860 sp. 112 og bilag II sp. 258.
 29. Hans Schultz Hansen: Demokratie oder Nationalismus. Politische Geschichte Schleswig-Holsteins 1830-1918, i: Ulrich Lange (red.): Geschichte Schleswig-Holsteins. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Neumünster 1996 s. 450. Vibeke Harsberg: Amtsråd i Sønderjylland før 1864, i: Vagn Harsberg (udg.): De sønderjyske amtsråd indtil 1970, Aabenraa 1984 s. 13.
 30. RAK Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig: Almindelig Del Sekretariatet: Forestillinger April-Juni 1858 nr. 203.
 31. LAAa Haderslev amtsarkiv: Journal 1851-1855, 1854 nr. 663. – sst. Journalsager nr. 20, 1858, Akter ang. Regulativ for Communalrepræsentation.
 32. RAK Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig. Almindelig Del. Sekretariatet. Forestillinger april – juni 1858 nr. 203.
 33. Regulativet findes i LAAa Haderslev Amtsarkiv, Journalsager nr. 20, 1858, Akter ang. Regulativ for Communalrepræsentation.
 34. Dannevirke 1858, nr. 189 af 17. august.
 35. Uddrag af Amtsraadsforhandlingerne, 1858 s. 217f.
 36. LAAa Haderslev Amtsarkiv, Amtsraadssager. Amtsrådsprotokol nr. 1 s. 171-174. Uddrag af Amtsraadsforhandlingerne, s. 1860 71-74.
 37. Hans Schultz Hansen: Herredsfogderiarkiver i Nordslesvig 1868-1889. Aabenraa 1991 s. 164. – Vibeke Harsberg: Forsøg på i 1860'erne at få oprettet amtsråd i Aabenraa amt og på Als og Sundeved, i: Sjø MSkr. 1984 s. 57.
 38. Udkast til et Regulativ for Sogneforstanderskaber og Amtsraad i Sønderborg Amtstuedistrikt. Sønderborg 1860, i: LAAa Aabenraa Amtsarkiv, Journalsager 1863 XIV Nr. 40. Svarende til Haderslev Amtsråds oprindelige udkast skulle der også oprettes sogneråd, men det lykkedes ligeledes ikke i disse amter.
 39. LAAa Aabenraa Amtsarkiv Journalsager 1861 XIV nr. 10, Augustenborg herredsfogderis betænkning af 26.01.1861 og Nordborg amtstues betænkning af 19.02.1861.
 40. LAAa Herredsrådsarkiver, nr. 1: Rise- og Sønder Rangstrup Herred. Herredsrådsprotokol, s. 3. Juhlers andragende var vagt begrundet. Han synes især at have villet sikre sit birks særstilling. Også dette distrikts valgprotokol vidner om en stærk lokalpatriotisme. Juhler vandt valget i sin hjem-

- by Varnæs, mens hans konkurrent Jes Jørgensen Jessen udelukkende fik stemmer i sin hjemby, det mindre Bovrup. Se dertil valgprotokollen, som Juhler selv den 26. juni 1861 sendte til amtshuset: LAAa Aabenraa Amtsarkiv Journalsager 1861 XIV nr. 11.
41. LAAa Aabenraa Amtsarkiv Journalsager 1863 XIV nr. 40, Skrivelse fra Rinkenæs byforsamling af 29. 10. 1863. Modviljen mod et fælles amtsråd kan muligvis hænge sammen med de spirer til herredskommunal medbestemmelse, som havde eksisteret i herredet langt tilbage i tiden, se Lars N. Henningsen i *Ensted sogns historie*, 1987, s. 78.
 42. LAAa Haderslev Amtsarkiv: Journalsager: nr. 20, 1858, Akter ang. Regulativ for Communalrepræsentation. – LAAa Aabenraa Amtsarkiv Journalsager 1863 XIV nr. 40.
 43. Harsberg: Amtsråd i Sønderjylland før 1864 s. 13.
 44. Tidende for Forhandlingerne ved den 7. Provindsialstændersforsamling for Slesvig, 1854 sp. 354-366. Det var igen Hans Andersen Krüger, der anså det nye system for mere effektivt (s. 356) og Laurids Skau, der ikke længere ville acceptere en højesteret beliggende i Kiel, fordi dér lå krigens rødder (s. 363). De 19 mænd der delte denne opfattelse undertegnede så et mindretalsvotum (bilag II, sp. 324-338).
 45. Nævnes skal især Geschichte des öffentlichen und Privat-Rechts des Herzogthums Schleswig, Kbh. 1866, og Ueber die Einreihung der Schleswig-Holsteinischen Rechtsordnung in die Preußische, Kiel 1867.
 46. RAK Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig, Almindelig Del 1. Dept. A, Nr. 377. Siden 21.11.1850 var det gamle krav ophørt, at en kandidat skulle have læst i mindst to år ved Kiels Universitet. På den anden side skulle Kiel-universitetets professor i slesvigsk ret være medlem af den slesvigske eksamenskommission.
 47. LAS Abt. 50c, nr. 192 og nr. 196.
 48. RAK Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig, Rekvirerede akter, (ex. 79,2), nr. V-135. LAS Abt. 79, unsortierte Akten nr. 13-16 (kasse 22-34).
 49. LAS Abt. 79,1. Dept. A&B, nr. 201. LAS Abt. 172, nr. 3.
 50. LAS Abt. 14, nr. 440 og LAS Abt. 50c, nr. 591.
 51. LAS Abt. 79, 1. Dept. A&B, nr. 202.
 52. Ernst Joachim Fürsen: Der Hadesvogt im Herzogtum Schleswig, Kiel 1973 s. 30f.